

УДК 398.34:643/645](477.41/.42+477.82)

Роман РАДОВИЧ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОБЛАШТУВАННЯ ПОЛІСЬКОГО ЖИТЛА: ЗОВНІШНЯ ОБРОБКА СТІН, СПОРУДЖЕННЯ ПРИСЬБИ ТА ДОЛІВКИ

Розглядається специфіка окремих компонентів поліської хати (долівки, присьби). Проаналізовано їх конструктивні різновиди, технологічні процеси, а також відповідні пристрої та інструменти, пов'язані з улаштуванням. Окрему увагу зосереджено на особливостях оздоблення зовнішніх стін житла.

Ключові слова: Полісся, житло, зруб, долівка, присьби, стіни, побілка.

Поліське житло віддавна приваблювало увагу дослідників. Питання розвитку його планової структури, конструктивні особливості стін, даху, облаштування інтер'єру тощо доволі часто були предметом зацікавлення народознавців. Проте низка, на перший погляд, маловагомих компонентів поліської хати, скажімо, таких, як долівка, присьба, а також зовнішнє оздоблення стін зазвичай розглядалися доволі поверхово. Власне ці компоненти, а також технологічні процеси, пов'язані з їх влаштуванням, й будуть предметом нашої розмови.

Як відомо, стіни поліської хати зазвичай складали у зрубній техніці переважно з хвойних порід деревини. Як будівельний матеріал використовували колоди, бруси, та (на заході, півдні) напівколоди і дошкоподібні пластини. По кутах вінці в'язали врубками різних конструкцій. Суміжні зарубини припасовували на рівно чи за посередництвом поздовжнього паза. Між окремими деревиною прокладали мох або конопатили ним щілини між ними.

Давніше зовнішніх стін житла поліщуки ніколи не забілювали. У свій час, даючи загальну характеристику української хати, Ф. Вовк відзначав, що на відміну від білених зовні хат основної (лісостепової та степової. — Р. Р.) частини України чи обмашчених жовтою глиною відповідних будівель Волині та Чернігівщини¹, «на Поліссі, як на волинському, так і на чернігівському, дерев'яний кістяк хати стає вже голий, і тільки де-не-де білі плями навколо вікон вказують на традицію, що не зовсім ще зникла» [22, с. 95]. На тому, що стіни поліської хати «у більшості з двох боків залишаються не покриті глиною» у середині ХІХ ст. наголошував також П. Чубинський [53, с. 390]. Водночас у матеріалах Д. П. Де ля Фліза (1854 р.) теж відзначено, що «у Радомишльському повіті селяни ніколи не білять своїх хат, хіба що подекуди обводять вікна, що створює контраст білого кольору з почорнілими стінами будівель, так що села мають похмурий вигляд...» [25, с. 153—154]. Як свідчать ілюстративні матеріали автора, таке ж оформлення зовнішніх стін, крім Радомишльського, побутувало й у Овруцькому [15, арк. 13] та інших північних повітах колишньої Київської губернії (нинішні Іванківський, Поліський, Чорнобильський р-ни Київщини, Коростенський, Малинський р-ни Житомирщини тощо) [26, с. 423—559]. Цю особли-

¹ Учений очевидно мав на увазі етнографічну Волинь та південні райони Чернігівщини.

вість поліської хати відзначають й інші джерельні матеріали XIX — початку XX ст. з теренів Полісся України, Білорусі та Брянщини [27, с. 548; 46, с. 12; 52, с. 242]. Скажімо, як зазначає І. Сербов, так звані білоруси-сакуни стіни жител мили не тільки зсередини, а й зовні (с. Ляуки) [46, с. 12]. Значною мірою це стосується й Підляшшя. Зокрема Л. Куніцький, описуючи надбузьку хату (1862 р.), відзначає, що вона «з почорнілих бревен зложена недбало», а місцями (с. Циців і інші, аж до с. Ленчна), «де люд є русько-мазурський, хати, в яких є дівчата на виданні, значать білим вапном на небіленій стіні від дороги» [57, с. 138]. На півночі Чернігівщини (наприклад у колишньому Михайло-Коцюбинському р-ні), ще у середині XX ст., як зазначає С. Токарев, «зовнішні стіни дуже рідко мастять глиною, ще рідше — білять, але практично завжди промащуються шви між вінцями» [51, с. 28]. Роблячи у 1897 р. статистичний огляд Східного (Середнього. — Р. Р.) Полісся, І. Толмачов відзначав, що «у більшій частині регіону, особливо на півночі, хат зовні не білять», натомість на півдні зрубні стіни зсередини змащують тонким шаром глини, після чого білять (глиною чи крейдою), а зовні глиною звичайно змащують тільки шви між вінцями [52, с. 242]. У матеріалах (1854 р.) з Овруцького повіту теж відзначається, що у стінах хат «щілини конопатять мохом і замазують глиною, але ні всередині, ні зовні ніколи не білять» [29, с. 318]. На початку XX ст. (1906 р.) щілини між вінцями «рубленої хати... забивали лісовим болотнім мохом» та заліплювали «чероною глиною» й на Поліссі Брянщини (колишній Мглинський повіт) [32, с. 75].

У середині XIX ст. північна межа поширення білених хат пролягала приблизно по північних окраїнах лісостепу (захоплюючи, очевидно, й окремі південні села Полісся). Зокрема, відповідно до ілюстративних матеріалів Д. П. Де ля Фліза, у цей період в колишній Київській губернії розмежування між зонами білених і не білених хат проходило по території нинішніх Вишгородського, Макарівського р-нів (Київ.) та Коростишівського, Черняхівського р-нів (Жит.)². Це ж стосується й терито-

рії нинішнього Новоград-Волинського р-ну (Жит.), де навіть у північних селах (волинсько-поліське пограниччя), за словами І. Морачевича, «зовні і всередині хати біляться білою глиною кілька раз в рік» (1853 р.) [37, с. 297]. Побілку стін, як характерну особливість волинської хати у першій половині XIX ст., відзначав Ю. Крашевський: «Хати на Волині всі чисті і порядні [...] чисто вибілені з присьбою...» [60, с. 119]. Це підтверджують й матеріали другої половини XIX ст. зі с. Губин (Локачівський р-н Волинської обл.), де в хатах «зовні і всередині усі стіни чисто вибілені» [29, с. 330]. Зазначене явище притаманне й для Лівобережжя. Описуючи житло Чернігівської губернії (1865 р.), М. Домонтович наголошує, що хати на півночі «всередині рідко обмазують глиною, на півдні хати зверху і всередині мажуть глиною і білять крейдою всередині і зовні» [27, с. 548]. Знову ж на півдні Східного Полісся (північ колишнього Ніжинського повіту) вже у другій половині XIX ст. (1878 р.) стіни хат, які складали з дуже тонких пластин, за словами автора, «...рідко клинцюють і грузять; здебільшого щілини між пластинами забивають глиною і вся вона змазується дуже тонким шаром глини... Фарбування хат крейдою рідко зустрічається: всередині і зовні стіни змащують жовтою глиною» [44, с. 151]. Натомість, відповідно до матеріалів М. Могильченка (1899 р.), на півдні Полісся Сумщини (Глухівський повіт) «зсередини і зверху хати добре вимазуються глиною, а зверху ще біляться крейдою» [36, с. 85].

Слід відзначити, що згідно з джерелами, різниця у зовнішньому оздобленні стін хат лісової і лісостепової частин України була й у більш ранній час [42, с. 441—442]. Скажімо, М. Приходько, ґрунтую-

Димер) зовнішні стіни хат повністю білені, то уже на північ від с. Димер (сс. Катюжанка, Гута Катюжанська, Рудня Димерська тощо) побутує відкритий зруб [26, с. 395, 397, 399, 401, 403, 413, 415, 417, 419]. У сс. Ситняки, Небелиця, Комарівка Макарівського р-ну співіснують як повністю білені, так і зовсім не білені хати, а у сс. Борівка, Комарівка цього ж р-ну — хати цілком не білені [26, с. 535, 537, 539, 541, 543, 545]. У с. Видибор Черняхівського р-ну хати білені та не білені, а у с. Коростелівка побілка трапляється лише навколо вікон [26, с. 525, 529]. Знову ж, у Коростишівському р-ні (с. Слобідка) побутують як білені, так і зовсім не білені житла [26, с. 525].

² Скажімо, коли на півдні нинішнього Вишгородського р-ну Київської обл. (смт Вишгород, сс. Старі Петрівці, Лютіж, Борки (нині не існує), Гута Межигірська,

чись на архівних матеріалах, твердив, що XV—XVIII ст. між житлами в містах, розташованих північніше (Чорнобиль, Остер) і на території лісостепу (Канів, Київ, Черкаси, Вінниця), існували відмінності: стіни перших з них були не обмазаними (відкритий зруб), інших — обмазаними і побіленими. Виходячи з цього, учений дійшов висновку, що вже XV—XVIII ст. витворилась відмінність в обробці стін північної (лісової) і південної (лісостепової) частин України [39, с. 253]. Знову ж, коли у давньоруський час у зоні лісу стіни зрубних осель завжди залишались відкритими, у лісостепі, відповідно до археологічних матеріалів, вже у залишках жител VI—XIII ст. часто трапляються фрагменти глиняної обмазки з відбитками вінців, зокрема й «щілин між ними» [43, с. 29—30, 56, 117].

Поступове поширення традиції побілки зовнішніх стін житла з лісостепу у північному напрямку відбувається починаючи з другої половини XIX ст. (очевидно внаслідок витіснення курних хат напівкурними та опалюваними по-білому). Причому спершу забілюють лише внутрішні стіни житлового приміщення, а вже відтак — і зовнішні, що ще у кінці XIX ст. відзначав І. Толмачов на півдні Середнього Полісся [52, с. 242]. У багатьох селах Чорнобильщини (сс. Корогод, Іллінці, Чапаївка та ін.) навіть у першій третині XX ст. хату білили тільки зсередини [23, с. 300, 305, 307]. Особливо інтенсивно зовнішня побілка стін поширюється у першій половині XX ст., що привело до того, що на більшій частині Полісся України зовні тогочасні хати уже білені [24, с. 44]. Як видно з картографічних матеріалів Ф. Вовка, у перші десятиліття XX ст. стіни зберігали природний колір лише в окремих найбільш північних районах Українського Полісся [22, с. 99 (Карта)]. Це ж стосується й Підляшся: на підлясько-холмському пограниччі в останні десятиліття XIX ст. стіни житлової частини забілювали. Натомість у селах північніших ще на початку XX ст. траплялись хати не білені [41, с. 120; 59, с. 73]. Побілка стін у цей період проникає в окремі південні (передовсім південно-західні) місцевості Полісся Білорусі [22, с. 99 (Карта); 40, с. 50].

Проте необхідно наголосити, що на Поліссі побілкою вкривали лише стіни житлової частини та стежки (зрідка могли забілювати й стіни сіней), на-

томість стіни комори чи інших господарських приміщень, зблокованих з житлом, зазвичай зберігають барву природного дерева. Для побілки використовують білу глину (рідше — крейду), на Східному Поліссі — частіше глину жовту або червону [55, с. 18]. Як зазначають у с. Макалевичі (Рад. Жит.), «білили білою глиною (рогичівкою), бо вона не так як крейда боїться дощу» [3, арк. 37]. У південніших районах Полісся низом біленої стіни (власне присьбу) підводили жовтим (с. Корощино Ол. Жит.) чи рудим (с. Липники Луг. Жит.) кольором. Місцями (с. Липники) рудою глиною обводили навколо вікон та промащували торці зрубу. Доволі часто на Правобережному Поліссі жовтою (с. Іванків Мал. Жит.) чи червоною (с. Липники) глиною фарбували тильну стіну хати, а часом її не мастили зовсім (с. Іванків Мал. Жит.). З просуванням у північному напрямку оздоблення стін глинами поступово нівелюється. Скажімо, ось як описував на початку 1970-х рр. особливості зовнішнього оздоблення поліських хат В. Скуратівський у басейні р. Тетерів: «В Радомишльському р-ні тильну стіну мажуть в червоний колір, інші в білий, комору і інші прибудови не обмазують. В Іванківському районі побілка сякне (с. Кухарі) і нарешті (с. Оране) цілком зникає, лише частина господиць обмазує тут шириною 10—15 см білою глиною навколо вікон» [49, с. 99]. Натомість у північніших районах Рівненщини (Зар., Рок., Сар.), за описом 1953 р., «зовні хат не білять зовсім, або біляться лише один-два простінки або побілка обрамлює широкою смугою [лише] вікна і двері» [35, с. 128]. Траплялось (с. Думинське Овр. Жит.), що усі стіни хати забілювали, а не біленими залишали лише зовнішні поверхні випусків торців.

З метою покращення теплотехнічних якостей будівлі при трьох стінах³ житлового приміщення обов'язково влаштовували призьбу («прізьба», «прізьба», «прізьби», «прізьби», «прізьпи», «прісьба», «прісьби», «пріспи», «пріспа»; «призьба»: Річ. П.) — невисокий, земляний насип уздовж стін хати знадвору. На Брянсько-Жиздринському Поліссі траплялась назва «загаваліни» [32, с. 83]. Основним функційним призна-

³ Ч. Піткевич зазначає: «Навколо хати при трьох стінах (крім сінешної стіни) мусить бути присьба («призьба»)…» [61, с. 232].

ченням останньої був захист нижньої частини споруди від проникнення холодного повітря: «На зиму навколо хати споруджували присьбу — це для тепла, щоб не дуло» (с. Нобель Зар. Рів.) [11, арк. 37]. Водночас у літній період «присьби» використовували як лаву: «Зовні хати є невисокі земляні завалинки, що взимку служать для утримання тепла, вліті для сидіння» [52, с. 244], «Улітку на присьбі звичайно сідають, як на лаві, щоб погрітись на сонечку, або подихати свіжим повітрям» [36, с. 88], «Присьба не тільки оберігає від холоду але служить різновидом лави чи канапи у літній час. Лише третя присьба при тильній стіні заросла бур'яном і залишена для вужів» [61, с. 233].

Ширина присьби зазвичай коливалась у межах 25—30 см (25 см: с. Бірківське Овр. Жит., 30 см: с. Тутовичі Сар. Рів. — Р. Р.) [4, арк. 41; 10, арк. 41]. Інколи респонденти твердять, що у старих хатах «присьба була до пів метра широкою» (сс. Липники Луг., Піхоцьке Овр. Жит.; Військове Пол. Київ.). У всякому випадку, з метою **запобігання** попадання на неї дощової води, ширина присьби не мала перевищувати ширини окапу: «Присьбу [робили] на ширину окапу, щоб на присьбу не капало» (с. Старий Чорторійськ Ман. Вол.); «Присьба була вужчою від стріхи, щоб на неї не капало» (с. Путиловичі Луг. Жит.) [7, арк. 19; 8, арк. 42]. Висота присьби теж була різною: вона могла сягати 0,5 м [61, с. 232] чи лише 2—3 вершки [54, с. 358]. Передовсім це залежало від наявності чи відсутності фундаментів (укладання підвалин на палі чи безпосередньо на землю). Словом, присипка присьби частково [54, с. 358] чи повністю мала перекривати підвалини: «менше як до половини подруби» (с. Піхоцьке Овр. Жит.), «до половини підвалини» (с. Бірківське Овр. Жит.), «до половини подруби» (с. Левковичі Овр. Жит.), «до верху підвалини» (с. Вовчків Пол. Київ.), «до верхньої площини підвалини» (с. Макалевичі Рад. Жит.) [1, арк. 270; 3, арк. 37; 4, арк. 15, 20, 41].

У конструктивному сенсі поліська присьба відрізнялась від стаціонарної глинобитної присьби лісостепової України, яку влаштовували без будь-якої опалубки. На Поліссі зі зовнішнього боку засипку присьби обов'язково підтримувала підпорна стінка, складена в зруб чи каркасної конструкції: «Споруджували останньої був захист нижньої частини споруди від проникнення холодного повітря: «На зиму навколо хати споруджували присьбу — це для тепла, щоб не дуло» (с. Нобель Зар. Рів.) [11, арк. 37]. Водночас у літній період «присьби» використовували як лаву: «Зовні хати є невисокі земляні завалинки, що взимку служать для утримання тепла, вліті для сидіння» [52, с. 244], «Улітку на присьбі звичайно сідають, як на лаві, щоб погрітись на сонечку, або подихати свіжим повітрям» [36, с. 88], «Присьба не тільки оберігає від холоду але служить різновидом лави чи канапи у літній час. Лише третя присьба при тильній стіні заросла бур'яном і залишена для вужів» [61, с. 233].

Хата в с. Залужжя Дубровицького р-ну Рівненської обл.

джують її (стінку. — Р. Р.) зв'язуючи по три колоди в вугли по одному чи два вінки. Вільні кінці запускають у пазовані стовпці. Між стіною і огорожею насипають землю. Замість колод використовують також дощок (плах), ополків чи городять низький з кілків плотик, так густо, щоб не сипалась земля» [61, с. 233]. Присьби обмежені зрубною підпірною стінкою згадують як джерела так і респонденти старших вікових груп: «На висоту двох нижніх вінців хата навколо обноситься дерев'яним зрубом — присьбою і обсіпається землею» [45, с. 11], «Навколо хати засипали присьби... зав'язували в замок або в вугол два брусилки...» (с. Річиця Зар. Рів.) [11, арк. 19]. Траплялось, краї обкладчини запускали у пази низьких стовпців, вкопаних у землю: «Зовні, нижні два вінці у свою чергу засипаються землею і обкладаються деревом в шулочки» [32, с. 83], «...[присьба] з землі, насипаної між зруб і шалювання з дошок, вставлених при кілках і шулах. Присьба така заслоняє палі на які вложена підвалина» [56, с. 94], «На відстані пів метра від стіни закопували стовпчики, вирубували в них пази, закидали плашками і засипали піском» (с. Піхоцьке Овр. Жит.) [4, арк. 15]. Проте зрубні чи запускані у пази стовпів підпорні стінки вже у кін. ХІХ — пер. пол. ХХ ст. траплялись доволі рідко. Найпоширенішою у цей час була обкладчина, яку складали кілька вбитих у землю «колків», за які закладали одну-дві колоди (с. Липиця Овр., Озеряни Ол. Жит. [50, с. 42, 48]), плахи (сс. Липники, Калинівка Луг. Жит.), дошки (сс. Копище Ол.⁴, Путиловичі Луг., Бабиничі Нар.

⁴ Ось як описує таку присьбу у хаті Маври Лозчихи С. Таранушенка: «Нижню частину зрубу хати зовні з трьох

Хата з призьбою у с. Любиховичі Сарненського р-ну Рівненської обл.

Жит.; Великі Цепцевичі Волод., Тутовичі Сар., Се-
лець Дуб. Рів; Старий Чорторийськ Ман., Видри-
чі К.-Каш. Вол.), обаполи (с. Військове Пол. Київ.)
чи просто жердини (сс. Вахівка Виш. Київ., Соба-
чин Ол. [50, с. 57, 67], Будо-Вороб'ї Мал., Бір-
ківське Овр. Жит.). Зазвичай як матеріал (особли-
во на кілки) використовували дубове дерево: «За-
бивали від стіни на [відстані] пів метра дубові
колики, ложать ополок дубовий, засипають зем-
лею... Перед окнами копають яму, з якої беруть
землю для висипки [призьби]» (с. Військове Пол.
Київ.) [1, арк. 289]. Траплялось, як підпорну стін-
ку «присьби» використовували низький пліт: «били
колючки, обплітували ольшиною молодою (все-
редину насипали лист з сокорів); така присьба
стояла взимі і вліті» (с. Люб'язь Любеш. Вол.)
[14, арк. 41].

Конструкція самого засипу призьби теж могла
бути різною. Зазвичай дослідники відзначають
лише заповнення призьби землею [32, с. 83; 50,
с. 8; 52, с. 244; 61, с. 232]: «Знадвору навколо хати
робиться невелика загорода з дощок або просто з
колоди і між єю і хатою насипається земля («призь-
ба», «приспа») [...], котра здержує охолоджуване
долішньої частини хати взимі» [36, с. 88], «Пер-
ший вінець [зрубу] кладуть на землю чи на камені
і обгороджують навколо тонкими колодами і заси-
пають землею — [це] призьба» [46, с. 10], «...роб-
лять земляну присипку на 2—3 вершки, так, що
присипка частково закриває подруби. Цей насип

боків охоплює низенька земляна «присьба» (завалінка),
забрана дошками» [50, с. 8].

зовні обкладається деревом і називається призьба»
[54, с. 358]. Таку ж земляну засипку призьби фік-
суємо й ми: «Вбивали колки, заклали жердки і
засипали землею» (с. Будо-Вороб'ї Мал. Жит.);
«При хатах приспи: в землю — стовпці, поза
них — плашки і присипали землею» (с. Леонівка
Ів. Київ); «Від стіни на відстані пів метра вби-
вали дубові колики, ложили дубовий обаполок і
засипали землею» (с. Військове Пол. Київ.);
«Присьба... засипали землю... присьба до поло-
вини подруби» (с. Левковичі Овр. Жит.). Проте,
на відміну від глиняної присьби українського Лісо-
степу, яка була своєрідним продовженням глино-
валькованих стін, земляна присипка могла спричи-
нити пошкодження дерев'яних стін поліської хати.
Тому дбайливі господарі при спорудженні земляної
призьби старались ізолювати її від стіни: «Спершу
від стіни наставляли куликами — щоб не гнило,
а потім засипали землею» (с. Бабиничі Нар.
Жит.). Доволі часто земляну присипку замінював
пісок, який відзначався значними теплозберігаючим
властивостями і не так, як земля спричиняв спарю-
вання деревини (сс. Путиловичі, Калинівка Луг.,
Піхоцьке Овр., Макалевичі Радом. Жит.; Річиця
Зар. Рів.): «На відстані пів аршина від стіни на зем-
лю кладуть півколоду, а простір засипають вбитим
піском, так навколо хати творять присьбу, на якій
сидять старі і бавляться діти» [58, с. 313]. Для цієї
мети могли використовувати й дерен окремих трав:
«З трави типець обкладали призьби, бо він добре
тепло тримає і не псується в піску» (с. Лобна
Любеш. Вол.). Водночас для влаштування призь-
би використовували й інші матеріали: «Між стіною
і дошками сипали кострицю, листя» (с. Великі
Цепцевичі Волод. Рів., Калинівка Пол. Київ.),
«Присьбу робили з костриці» (с. Мар'янівка Пол.
Київ.), «Приспи засипають кострицею, глицею»
(с. Тутовичі Сар. Рів.), «Присьби засипали зем-
лею, мохом або заклали соломою» (с. Грицьки
Дуб. Рів.), «Між опорою і стіною засипали піс-
ком і глицею» (с. Липники Луг. Жит.), «Між до-
шками і стіною насипали голки хвої — шипник,
дубовий і грабовий лист» (с. Видричі К.-Каш.
Вол.). А ось як описує подібну присьбу А. Кіркор
на Поліссі Брянщини: «...зовні стін роблять зава-
лінку, набиту кострою, а зверху накриту землею.
Від цього в хаті тепло і не сквозить...» [31, с. 451].

Причому часто призьбу влаштували лише на зиму, а весною присипку (чи лише її частину) забирали: «На зиму робили призьбу, на літо її розбирали, бо дерево пріє» (с. Видричі К.-Каш. Вол.), «[Присьбу] засипали піском менше як до половини подруби. Присипали піском на зиму. На весну від подруби пісок відкидали, щоб не гнила подруба» (с. Піхоцьке Овр. Жит.), «Навколо [зруб] присипали землею до верху підвалини, на зиму [зверху ще] присипали на двадцять-тридцять сантиметрів листом» (с. Вовчків Пол. Київ). Знову ж у с. Старий Чорторійськ (Ман. Вол.) «присьбу» споруджували наступним чином. Спершу із системи стовпців і дощок влаштували підпорну стінку («опору»). Її робили на ширину окапу («щоб на присьбу не капало»). Відтак порожнину (до низу підвалини) засипали землею, піском та глиною. На це у зимовий період вкладали «дерняки», таким чином, щоб «дерня з верхом підвалини вкрила». Весною (на літо) дерню забирали, «щоб підвалина не гнила». Респонденти це пояснюють тим, що підвалини виготовляли з дуба, «а дуб промерзає так як камінь і дає холод, то його на зиму закривають дерном; сосна при промерзанні не мокріє, а дуб мокріє».

Як свідчить джерельний [34, с. 151] та польовий матеріал на усьому просторі Полісся у сільському житлі принаймні до кін. ХІХ — поч. (а зчаста й сер.) ХХ ст. превалювала земляна чи глинобитна долівка («земля», «долівка», «долівка», «долівка», «тік», «ток», «тук», «пуод»), хоча, інколи, вже у житлах пер. пол. — сер. ХІХ ст. дослідники відзначають дерев'яну підлогу [25, с. 153; 30, с. 697; 44, с. 148; 53, с. 391].

Незважаючи на те, що у порівнянні з лісостеповою частиною України, процес спорудження «долівки» у поліщуків був доволі простим, тут фіксуємо певні локальні відміни у її конструкції, технології спорудження тощо. Пристопаячи до аналізу фактичного матеріалу, передовсім зауважимо, що з теплотехнічних міркувань («щоб в хаті не свистів вітер»: с. Юрове Ол. Жит.) верхню площину долівки звжди рівняли таким чином, щоб вона захоплювала частину верхньої підвалини (1/4, 1/3 чи навіть половину, у залежності від висоти підвалини): сс. Лопатичі, Хочино, Юрове, Кишин (Ол. Жит.); Недашки, Любовичі, Будо-Вороб'ї, Буки (Мал.

Жит.); Макалевиці (Рад. Жит.); Ілінці, Ладижичі (Чор. Київ.); Леонівка, Жеревопілля (Ів. Київ.) та ін. [2, арк. 101, 130, 179, 190, 195; 3, арк. 4, 9, 14, 27, 39; 5, арк. 5, 33—34]. Це ж підтверджують й матеріали білоруських учених [17, с. 36].

Місцями траплялись долівки дуже примітивної конструкції — їх вибивали із самої землі чи глини, а в окремих випадках, як твердять старші респонденти, у житлах бідноти «навіть тока не робили, а просто був пісок, як у дворі» (с. Гірки Любеш. Вол.) [7, арк. 14]. Для влаштування земляної долівки у приміщення засипали землю, децю її зволожували, старанно утрамбовували спеціальними пристроями і акуратно пригладжували: «...навозять землі, польють водою і утопчуть, щоб було рівно, і готова долівка» [28, с. 472]. Таку ж долівку, що «насипається землею і втрамбовується на ¼ аршина і більше» відзначав М. Косич у колишньому Мглинському повіті на Чернігівщині [32, с. 88]. Аналогічний спосіб вбивання «землі» фіксуємо у сс. Березове (Рок. Рів.), Соломир (Зар. Рів.), Велике Вербче (Сар. Рів.), Липники (Луг. Жит.) [8, арк. 22; 9, арк. 39; 10, арк. 56; 11, арк. 45]. Подібним чином вбивали й глиняну долівку: «Вечером глину розправив, полив водою, а зранку довбнею вбивали» (с. Жеревопілля Ів. Київ.) [5, арк. 33]. Так (із вбитої чистої глини) долівку робили у сс. Ладижичі, Ілінці (Чор. Київ.); Військове, Луб'янка (Пол. Київ.); Чоповичі, Горинь (Мал. Жит.); Макалевиці (Рад. Жит.); Червона Волока (Луг. Жит.) Лопатичі (Ол. Жит.); Степангород, Великі Цепцевичі (Волод. Рів.); Річиця (Зар. Рів.); Цепцевичі (Сар. Рів.); Грицьки, Селець (Дуб. Рів.); Бірки, Ветли, Велика Глуша, Залаззя, Сваловичі, Деревок (Любеш. Вол.) та ін. У с. Залісся (Нар. Жит.) для цього використовували «руду глину», у с. Гошів (Овр. Жит.) — «жовту», у с. Андрієвичі (Єм. Жит.) — «сивий глей», у сс. Радогоща (Луг. Жит.), Сваловичі (Любеш. Вол.) — «жовтий глей». У с. Путиловичі (Луг. Жит.) для долівки завозили спеціальну «білу глину» (з твердими домішками), яку вбивали «ясеновим прачем» і зверху «змащували червоним глеєм»⁵. Натомість у с. Військове (Пол. Київ.) вважали, що глина для долівки «добра, коли

⁵ Тут розділяють «глей» і «глину»: «Глина є біла і руда, вона має жорстку — маленькі камінці; глей жорсткий не має — він має сирість і вологий завжди» [8, арк. 42].

вона м'яка в пальцях, коли з піском, то пагана». Інколи глину попередньо вимішували з водою, «заливали» усередину приміщення, після чого вбивали (с. Сенчиці Зар. Рів.) [11, арк. 12].

Зверху глинобитну долівку як звичайно промащували розчином рідкої глини (с. Степангород Волод. Рів.), глею (с. Андрієвичі Єм. Жит.), «коров'яка» (с. Червона Волока Луг. Жит.) чи «кінського кіз'яка» (с. Кишин Ол. Жит.): «Землю робили... Жовтий глей насипали, трамбували і ровненько змазували таким самим глеєм, тільки його розробляли рідшим» (с. Радогоща Луг. Жит.), «Везе глину, полив водою, потоптав, потім бере жиденьку глину з кінським кіз'яком (щоби не лопалось) і мастить» (с. Кишин Ол. Жит.), «Тік робили з самої глини, яку втовкали... змазували зверху розчином глини, піску і кінського гною» (с. Бірки Любеш. Вол.). У деяких селах вбиту глину просто промащували водою: «Робюили тік... збивали глину, а потім змазували водою» (с. Ветли Любеш. Вол.), «Тік з глини... тік колись не мазали, а поливали водою і замітали, щоб не було пиляки; потім тік мазали розчином глини з коров'ячим кіз'яком» (с. Велика Глуша Любеш. Вол.) [14, арк. 32, 46]. Як відзначав І. Сербов, такий «глиняний ток» поліщуки Білорусі «часто поливають кип'ятком для знищення блох і інших комах» [46, с. 16—17]. Долівку, вибиту із землі, інколи теж промащували «глеєм» (с. Велике Вербче Сар. Рів.) чи розведеним у воді коров'ячим послідом (с. Липники Луг. Жит.). Як зазначав А. Кіркор стосовно Полісся Брянщини, долівка тут представляла собою добре втрамбовану землю, вкриту зверху глиною, премішаною з кінським послідом («для того, щоб не відставала пластинами і не тріскалась») [31, с. 451]. Проте, як зазначає П. Чубинський, нерідко її взагалі не підмащували [53, с. 391]. До речі у лісостеповій зоні, підмазка долівки глиною відома вже із ранньослов'янського часу⁶.

Інколи нижню частину долівки вибивали із землі, а по цьому набивали ще нетовстий шар глини: «Ви-

сипає землю і вбиває... потім копає глину... поливає водою... довбенькою збиває, потім змочує і гладить тьоркою» (с. Білокоровичі Ол. Жит.), «Земля була глинобитною... насипали землі, збивали, а зверху заливали трохи глею, потім мастили рідким [розчином]» (с. Калинівка Луг. Жит.) [2, арк. 150; 8, арк. 70]. Подібне відзначав І. Сербов на Поліссі Білорусі: вбиту землю «...декілька раз заливалась розчином глини. Такий добре зроблений «ток» тримав тепло і сухість, його можна було навіть мити» [47, с. 17].

Для влаштування долівки здебільшого використовували чисту глину (без домішок): сс. Вересня, Військове, Городещина, Луб'янка (Пол. Київ.); Сенчиці, Річиця (Зар. Рів.), Грицьки, Селець (Дуб. Рів.); Червона Волока (Луг. Жит.) та ін. [1, арк. 258, 260, 289; 8, арк. 14; 10, арк. 46, 85; 11, арк. 11, 19]. Проте місцями до неї добавляли піску: «Місять глину з піском, наливають в хату, стоптують ногами і б'ють довбнею, потім роблять смазку червоною глиною» (с. Тутовичі Сар. Рів.) [10, арк. 41]. У с. Біловіж (Рок. Рів.) долівку робили наступним чином: «волами місили глей з піском, укладали на землю («утрамбовували») і рівняли» [20, с. 160]. Із «руді глини, вимішаної з піском» долівку збивали й у сс. Столінські Смоляри (Любом. Вол.), Великий Обзир (К.-Каш. Вол.), Утриничі, Цітин (Любеш. Вол.) [6, арк. 3; 7, арк. 11; 13, арк. 35; 14, арк. 51]. Пропорційне відношення піску і глини залежало від «жирності» останньої. Так у с. Дольськ (Любеш. Вол.) піску давали менше, а у с. Віл (Любеш. Вол.) — ½ частину глини, ½ — піску. У с. Сингаї (Нар. Жит.) «давали глини і піску (¾ [частини] глини і ¼ піску), поливали, місили і трамбували кльоваком... перше гострим кінцем а потім плоским... як вбили робили погладку глиною, потім по погладці баби мастили глиною, шукали [для цього] вже червонішу». Із вимішаної з піском глини (2/3 частини глини, 1/3 піску) долівку вбивали й у с. Журжевичі (Ол. Жит.). Як зауважують місцеві респонденти: «пісок додавали, бо глина не так вилущується з піском як без нього». Глинобитний «тік» у с. Піщане (К.-Каш. Вол.) «збивали з глини з половиною і зверху змазували глиною», а у с. Неділище (Єм. Жит.) при влаштуванні долівки «вбивали шар глею з кострицею», що за спостереженнями поліщуків, забезпечувало сухість при-

⁶ Скажімо, у кількох землянках на поселенні Рашків III (VI—VII ст.) земляна підлога підмазана глиною [16, с. 35]. Це ж відзначає й П. Раппопорт стосовно жител лісостепової зони XII—XIII ст.: «Коли ґрунт долівки не був достатньо щільний, підлоги часто підмазували глиною, деколи не одноразово» [43, с. 128].

міщення («тоді суха хата»). У с. Дольськ (Любеш. Вол.): «Як робили тік... до глини замішували січене сіно, пісок, вимішували, і це заливали... тік не мастили, а перед святами мили водою» [14, арк. 18].

У деяких населених пунктах конструкція долівки була двошаровою: спершу засипали шар піску («щоб в хаті не було сирості»: с. Павлюківка Овр. Жит.), його розрівнювали, а вже по ньому давали глину і вбивали (с. Будо-Вороб'ї Мал. Жит.). Подібно ї у с. Озеряни (Ол. Жит.): спершу (до половини висоти підвалини) «робили висипку з піску», а відтак «вимішували глину з соломною-січкою і вбивали» [2, арк. 10]. У с. Павлюківка (Овр. Жит.) відомі два способи влаштування такої «землі». В обидвох випадках спершу всередині зрубу розрівнювали і вбивали землю, потім завозили і засипали пісок (шар приблизно 20 см). Далі, насипали глину (10 см), скроплювали її водою і «збивали довбешками». В іншому випадку у коритах замішували розчин глини з піском (коли глина була «жирственна», з камінчиками — обходились без нього) і заливали на піщану висипку [4, арк. 75]. При влаштуванні «току» у с. Судче (Любеш. Вол.) спершу засипали щебінь, а по цьому «лили суміш глини з піском... коли він висох, загладжували дошкою» [14, арк. 3].

Для трамбування глини використовували «товкач» («товкачка», «баба», «бабушта», «дóвбня», «довбешка», «трамбóвка», «чакуха», «калатушка», «прач») — обрізок колоди, завдовжки 0,5—0,6 м, із двома вертикальними ручками (сс. Ладижичі Чор. с. Войкове Пол.; Степангород Волод., Соломир Зар., Грицьки Дуб. Рів.; Липники Луг., Гошів Овр., Горинь Мал. Жит.). Рідше це здійснювали при допомозі «меча» («кльов», «кльовák», «клювák») — дерев'яного молотоподібного пристрою, який складається з ручки і загостреного з одного боку молота (сс. Жеревопілля Ів., Чоповичі Мал., Білокоровичі Ол., Макалевичі Радом., Сингаї Нар. Жит.). При використанні «меча», зволожену глину (чи насипаний на землю глиняний розчин) спершу вбивали клиноподібним кінцем, а відтак обухом. При використанні ж «товкачки», землю спершу «витоптували» ногами, а вже відтак вбивали «товкачкою»: «насипали глини (глею), топтали ногами, стукали колодкою, періодич-

Хата в с. Озеряни Олевського р-ну Житомирської обл. (фото С. Таранушенка, 1931 р.)

но змочуючи водою, щоб краще вбивалось» (с. Великі Цепцевичі Волод. Рів.). Інколи для «втоптування» долівки використовували овець: «Земля... привозили глину, засипали в хату, поливали водою і місили ногами або заганяли овець на годину-дві, щоб потоптали» (с. Цепцевичі Сар. Рів.), «Доловка з глини. Завозять глину, розкидають, мочать. Як є вівці, то ганяють по хаті вівці, щоб добре втрамбували» (с. Лопатичі Ол. Жит.) [2, арк. 161].

Зазвичай долівку мастили декілька разів на рік (хоча П. Чубинський зазначає, що у «поліській хаті... стіни миються і підмазуються дуже рідко, а підлога ніколи» [53, с. 391]). Як правило це здійснювали напередодні свят: «...земля... її на свята под неділю змазують червоною глиною» (с. Вовчків Пол. Київ.), «землю перед святами мастили червоним глеєм» (с. Середи Єм. Жит.). Дбайливіші ж господині це могли робити практично кожної суботи [21, с. 85]: «Добра хазяйка... долівку щосуботи мазала жовтим глеєм» (с. Неділище Єм. Жит.), «Перед кожною неділею тік змазували трапочкою і водою з розчиненою глиною з кінським кіз'яком» (с. Ветли Любеш. Вол.) [14, арк. 31].

Для мащення долівки (як і стін та печі) використовували «щітку» («щотку»), власного виробництва, яку виготовляли із лісової чи лугової трави («вішар», «волосня», «волосінь», «нежар», «тонконóg», «щóтник», «пожарниця», «смичай», «смичаль», «смочаль», «смичай», «крúгла трава», «крúглик»,

Панорама с. Бігунь Овруцького р-ну Житомирської обл. (фото С. Таранушенка, 1931 р.)

«круглячок», «трава ширічка», «щирібор» тощо): «Щотки робили з трав смичаю, вішару, щирібору... вони росли в болотах» (с. Корощино Ол. Жит.); «Щотка із смичаю (росте по мохах, по болотах), з волосню (волосінь — довга трава, що росте по лісу), з трави-широкої (росте в болотах)» (с. Жубровичі Ол. Жит.); «Щотки робили з смичаю і волосіні; смичай ріс в низах на болоті, волосінь — будь-де, на низовині» (с. Майдан Ол. Жит.); «Смичаль (смочаль) ріс у болотах... з нього щотка м'якша, краща, але не довговічна; трава не жар росла у лісі... щотка з нього більш довговічна» (с. Журжевичі Ол. Жит.); «Щотки робили з пожарниці (лісової трави) і круглика, (круглячка) — болотяної трави; друга щотка лучше» (с. Військове Пол. Київ.); «...щиткою з волосіні, зв'язаної дубцюм (виттю) мазали ток» (с. Степангород Волод. Рів.); «Пензель (щитку) робили з смиковиці, трави, що росла в багні; її смикали, сушили і робили пензель» (с. Велика Глуша Любеш. Вол.). Траву рвали, сушили, пропарювали в гарячій воді, знову сушили, пом'якшували (клали на колоду і били по ній обухом сокири), зв'язували до купи лляними нитками, згортали вдвоє і знову перев'язували у кількох місцях. Щоб такою щиткою було добре білити, її протирали на металевій терці і шліфували до каменя чи до стовбура груші [48, с. 164].

Зверху долівку мастили рідким розчином «жовтої» (сс. Радогоща Луг., Неділище Єм. Жит.; Кричильськ Сар. Рів.), «рудой» (сс. Біловіж Рок. Рів., Столінські Смоляри Любом. Вол.; Покалів Овр. Жит.) чи «червоної» (сс. Путиловичі Луг., Середи

Єм., Сингаї Нар. Жит.; Городещина, Вовчків Пол. Київ.; Тутовичі Сар. Рів.) глини (глею) [6, арк. 3; 3, арк. 126; 8, арк. 51; 10, арк. 27; 12, арк. 31; 20, с. 159]. У с. Кричильськ (Сар. Рів.) зазначали: «Землю в хаті змазували жовтою глиною, бо вона краща ніж біла». В окремих місцевостях долівку змащували розчином у воді коров'чим послідом — «коров'яком» (сс. Червона Волока, Липники Луг. Жит.) чи розчином «коров'яка» з глиною (сс. Полиці К.-Каш. Вол., Томашгород Рок. Рів.) [9, арк. 22; 21, с. 85]. Здебільшого усю поверхню долівки вкривали глиною одного кольору. Проте траплялось (переважно у південних районах) й використання кількох глин. Скажімо, у с. Радогоща (Луг. Жит.) основну поверхню мастили жовтою глиною, а навколо стін (попід «полом», лавами) підводили червоною, у с. Липники (Луг. Жит.) усю поверхню змащували «коров'яком» («щоб не чіпало до ніг»), а навколо обводили «червоним глеєм» [8, арк. 24]. Середину долівки мастили розведеним у воді кізяком й у с. Біловіж (Рок. Рів.) — «виходив гарний зелений колір» [20, с. 160]. Хоча зазвичай використання білої глини для обмазки долівки заперечують («мастили... тільки не білою, бо білою мастили тільки стіни і піч»: с. Городещина Пол. Київ.), у сс. Біловіж (Рок. Рів.) [20, с. 159], Мелені, Каленське (Жор. Жит.) попід столом, лавами, ліжком (там, де «не ходили») долівку мастили білою глиною (на Коростенщині по білій площині червоною глиною ще малювали квіточки [48, с. 165]). У с. Селець (Дуб. Рів.) в цих місцях долівку змащували «крейдою» (це називали «подкалити ток») [10, арк. 85]. У сс. Будо-Голубієвичі, Заруддя (Ів. Київ.) смуги попід стінами робили настоєм із спеціального «красного» піску (пісок у посудині заливали водою, розмішували і залишали на певний час: пісок осідав на дно, а вода забарвлювалась у червонуватий колір). Щоб «красне малювання» не «бралося» до взуття, ці смуги посипали піском [48, с. 65]. У с. Макалевичі (Рад. Жит.) В. Сивак зафіксував вигадливіше (святкове) оздоблення долівки, яке робили до Великодніх та Зелених свят: усю поверхню мастили «рудой» глиною, навколо стін по периметру хати (на ширину щітки) підводили зелену смугу «коров'яком», потім «червоною» глиною на ширину щітки проводили смуги (на відстані 20—25 см одна від одної) впоперек хати, а відтак — такі

ж смуги (але «коров'яком») вздовж приміщення. Траплялось, що на смузі зеленуватого кольору по периметру хати долівку декорували білим квітковим орнаментом (для цього дещо зрізали ножом картоплину, вирізали на ній квіточки, макали у густорозведену білу глину і легенько вдарили вздовж зеленої смуги по периметру хати) [48, с. 65]. Глину для мащення заготовляли задалегідь, її зберігали у коморі чи стебці. Перед використанням глину старанно товкли (щоб не було «кремха») і розводили з водою до потрібної концентрації.

Як уже згадувалось, місцями, у поліських житлах першої половини — середини ХІХ ст. траплялась і дерев'яна підлога («мост», «муст», «поміст», «поміст», «пудлога», «подлога», «падлога», «підлога», «пол», «пёл»). Скажімо, такі підлоги відзначає Д.П. Де ля фліз (1854 р.) у «багатьох хатах» Радомишльського повіту, багатого лісами [25, с. 153]. П. Чубинський теж зауважував, що «зважаючи на достатності і дешевизні лісоматеріалів у поліських хатах нерідко можна зустріти дерев'яні підлоги примітивної конструкції: «розколені наполовину колоди, вкладені безпосередньо на землю, гладким боком догори» [53, с. 391]. Дуже рідкісні випадки наявності дерев'яної підлоги джерела ХІХ ст. фіксують на Брянсько-Жиздринському Поліссі (1845 р.) [44, с. 148], Туровщині (Мозирський повіт; 1897 р.) [30, с. 697] тощо. Як зазначають фахівці, у сер. ХІХ ст. «земляна і глинобитна підлоги» були найпоширенішими на всій території Білорусі, і лише у 80—90-х рр. ХІХ — на поч. ХХ ст. в усіх східних повітах почала переважати підлога дерев'яна [17, с. 36]. Щоправда в болотистих місцевостях Пінщини остання мала дуже давню традицію (у ХІХ ст. тут були поширені навіть житла підняті на палях) [19, с. 61]. Лише в останній чверті ХІХ ст. дерев'яна підлога появляється в оселях заможніших селян Підляшшя [18, с. 121]. Інколи у давніх поліських хатах частина долівки (біля печі) була глинобитною, а далі (біля столу і полу) — настил (безпосередньо по землі) з колених дощок: «Було і так, що пів хати, ...де ікони встеляли досками, а, де печ — була земляна долівка, бо тут м'яли коноплі» (с. Березове Рок. Рів.); «В старих хатах — до половини, гли печі, — глина, далі — пудлога з дерева» (с. Познань Рок. Рів.) [9, арк. 31, 38]. Таке ж ми спостерігали у хаті 1907 р. зі с. Думинське (Овр. Жит.) [4, арк. 13—

14]. Знаково, що подібне явище траплялося вже у давньоруських оселях ХІ—ХІІ ст. Наприклад у житлі з урочища Підтополеве біля с. Григорівка на Дніпрі, підлога була викладена з 13-ти соснових дощок завширшки 20—30 см, що лежали впоперек до входу, а ділянка перед піччю (1,2 x 1,3 м) залишалась вільною [38, с. 142]. Зауважимо, що в оселях багатших верств селянства 20—30-х рр. ХХ ст. типу хата — кухня — сіни, зчаста у сінях та кухні долівка була глинобитною, а у другому (чистому) житловому приміщенні — дерев'яний «міст» (сс. Кисоричі Рок. Рів., Угриничі Любеш. Вол.) [9, арк. 6; 14, арк. 16]. Знову ж на плісько-волинському пограниччі (Нов.-В. Жит.) вже у середині ХІХ ст. дерев'яну підлогу заможні селяни могли влаштувати й у сінях. Тут також поширеним явищем така підлога була й у коморах [37, с. 297]. Водночас місцями, вже у сер. ХІХ ст., у багатших поліщуків траплялись підлоги більш досконалої конструкції — із тесаних дощок, укладених на дерев'яні лаги («лагуни», «лігарі», «легарі», «лігара», «лаги», «подмоснікі»): «Лише у заможних селян та особливо в урядників зустрічались гладкі, вистругані підлоги, які мились» [53, с. 391]. Лаги старались виготовляти з дубового дерева, а саму підлогу — з «смулної сосни». Цікаво, що в окремих випадках (с. Віл Любеш. Вол.) «пудлогу» старались робити з сосни, битої громом: «Балакали, що як зробить з громовиці, тоді підлога буде дзвінка» [14, арк. 13]. Знову ж, підлоги, укладені на лаги, на теренах Полісся відомі вже із давньоруського часу (Берестя) [33, с. 185].

Таким чином, на основі викладеного матеріалу можемо зробити наступні висновки.

Ще у середині ХІХ ст. на основній території Полісся зовнішні стіни хат ніколи не білили, лише на південних окраїнах траплялись оселі зі стінами вкритими білою, жовтою чи рудою глинами. У другій половині цього ж століття, очевидно в міру витіснення курних хат напівкурними та опалюваними по-білому, традиція побілки стін просувається у північному напрямку. Інтенсивніше цей процес проходить у першій половині ХХ ст., причому забілюють лише зовнішні стіни житлового приміщення та стежки (рідше — сіней), натомість стіни комори та інших господарських приміщень зберігають природню барву дерева.

З метою покращення теплотехнічних якостей осель, поліщуки (як і скрізь в Україні) при трьох сті-

нах житлового приміщення обов'язково влаштували призьбу (невисокий, земляний насип уздовж стін хати знадвору). Проте на відміну від лісостепової частини, де призьба була конструктивним продовженням глиняних стін, на Поліссі вона мала іншу конструкцію: каркасна чи зрубна обкладчина, заповнена землею, піском, листям, мохом, кострицею, комбінацією цих матеріалів тощо.

На всьому просторі Полісся у сільському житлі принаймні до кін. ХІХ — поч. (а зчаста й сер.) ХХ ст. превалювала земляна чи глинобитна долівка, хоча, інколи, вже у першій половині — середині ХІХ ст. дослідники відзначають дерев'яну підлогу примітивної конструкції. Незважаючи на те, що у порівнянні з лісостеповою частиною України процес спорудження «долівки» у поліщуків був доволі простим, тут фіксуємо певні локальні відміни при її влаштуванні: у застосуванні матеріалів (земля, глина, пісок, їх комбінації тощо), конструкції (одно- чи кількашарова), технології спорудження (вбивання, заливання розчином глиняної суміші) тощо.

1. Архів Інституту Народознавства НАН України (ІН НАН України). — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 410 а.
2. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 442 б. — Арк. 95—240.
3. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 423 а. — Арк. 1—59.
4. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 423 б. — Арк. 2—158.
5. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 444 а. — Арк. 2—36.
6. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 604 а. — 11 арк.
7. Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 638. — 21 арк.
8. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України (ДНЦЗКСТК). — Ф. Луцьк-2005. — Спр. Рад.-1. — 70 арк. (+ Додатки: 1-д—16-д).
9. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Рокитне-2006. — Спр. Рад.-1. — 62 арк. (+ Додатки: 1-д—22-д).
10. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Сарни-2008. — Спр. Рад.-1. — 100 арк. (+ Додатки: 1-д—18-д).
11. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Зарічне-2010. — Спр. Рад.-1. — 52 арк. (+ Додатки: 1-д—5-д).
12. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Ємільче-2011. — Спр. Рад.-1. — Арк. 53 арк. (+ Додатки: 1-д—12-д).
13. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Камінь-Каширськ, 2012. — Спр. Рад.-1. — Арк. 40 арк. (+ Додатки: 1-д—6-д).
14. Архів ДНЦЗКСТК. — Ф. Любешів-2015. — Спр. Рад.-1. — Арк. 63 арк. (+ Додатки).

15. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України. — Ф. 301 (ДА). — № 206 п. — 154 арк.
16. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья / В.Д. Баран. — Київ : Наукова думка, 1988. — 160 с. : ил.
17. Беларуское народное жилье / Э.Р. Сабаленко, У.С. Гуркоу, У.М. Иваноу, Дз.Д. Супрун ; редактор член-корреспондент АН БССР В.К. Бандарчык ; Академия наук БССР. Институт мастацтвазнаства, этнографіі і фальклору. — Минск : Наука і техника, 1973. — 127 с.
18. Бессараба И.В. Материалы для этнографии Сѣдлецкой губернии / И.В. Бессараба // Сборник отдѣления русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. — Томъ LXXV. — № 7. — Санктпетербург, 1903. — 220 с.
19. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов: (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в ХІХ — начале ХХ в. — Москва : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
20. Бойченко В. Відомості про с. Біловіж Рокитнівського району Рівненської області (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) / Валентина Бойченко // Етнокультурна спадщина Полісся. — Рівне : Перспектива, 2005. — Вип. VI. — С. 143—188.
21. Бойченко В. Короткі етнографічні відомості про с. Поліці Камінь-Каширського району Волинської області кінця ХІХ — початку ХХ століття / Валентина Байченко // Етнокультурна спадщина Полісся. — Рівне : Перспектива, 2003. — Вип. IV. — С. 64—99.
22. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — Київ : Мистецтво, 1995. — С. 39—218.
23. Гудченко З. Забудова сіл Чорнобильщини (за спогадами місцевого населення) / Зоя Гудченко // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : ІН НАН України, 1997. — Вип. 1: Київське Полісся. 1994. — С. 299—307.
24. Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А.Г. Данилюк. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. — 147 с. : ил.
25. Де ля Флиз Д.П. Альбоми / Д.П. Де ля Флиз ; редкол. Г. Боряк, К. Вислобоков та ін. — Київ : Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1996. — Т. I. — 244 с.
26. Де ля Флиз Д.П. Альбоми / Д.П. Де ля Флиз ; редкол. Г. Боряк, Я. Дашкевич та ін. — Київ : Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. — Т. 2. — 687 с.
27. Домонтовичъ М. Матеріали для географіі і статистики Росії составленные офицерами генерального штаба. Черниговская губернія / М. Домонтовичъ. —

- Санктпетербургъ : Печатано въ типографіи Ф. Персона, 1865. — 686 с. + 19 с. — (Приложения).
28. *Заглада Н.* Из звіту етнографічної експедиції 1934 р. / Ніна Заглада ; упоряд., прим., «Остання експедиція Ніни Заглади. Замість післямови» М. Глушка // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — Львів, 2001. — Т. ССXLII: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 443—505.
 29. *Зеленинъ Д.К.* Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія: А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X [предисловіе].
 30. *Зеленинъ Д.К.* Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія: А.В. Орлова, 1915. — Вып. II. — С. 485—988 + III—IV [предисловіе].
 31. *Киркор А.* Литовское Полѣсье. Белорусское Полѣсье / Адам Киркор // *Живописная Россія (Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, племенномъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи) / под общей ред. П.П. Семенова.* — Санкт-Петербургъ ; Москва : Изданіе книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1882. — Т. 3. — Ч. 1—2. — 490 с. + VI.
 32. *Косичъ М.Н.* О постройкахъ бѣлорусскаго крестьянина Черниговской губ., Мглинскаго уѣзда: села Росухи, деревни Бородинки и Амелькина хутора / М.Н. Косичъ // *Живая старина.* — С. Петербургъ : Тип. М. П. С., 1906. — Вып. 1. — С. 74—98.
 33. *Лысенко П.Ф.* Берестье / П.Ф. Лысенко. — Минск : Наука и техника, 1985. — 399 с. : ил., 4 отд. л. черт.
 34. *Локотко А.И.* Белорусское народное зодчество (средина XIX — XX в.) / А.И. Локотко. — Минск : Наука і тэхніка, 1991. — 285 с.
 35. *Ломова М.* Разведывательная поездка на украинское Полесье / М. Ломова, М. Козакевич, П. Жолтовский // *Советская этнография.* — 1953. — № 4. — С. 127—132.
 36. *Могильченко М.* Будівля на Чернигівщині, Глухівського повіту у с. Полошках / М. Могильченко // *Матеріали українсько-руської етнології. Видане етнографічної комісії за редакцією Хв. Вовка.* — Львів : З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1899. — Т. 1. — С. 79—95.
 37. [*Морачевич І.*] Село Кобылья, Вольнской губерніи Новоградъ-Вольнскаго уѣзда / І. Морачевич // *Этнографическій сборникъ издаваемый Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ.* — Санкт-Петербургъ : В типографіи Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, 1853. — Вып. 1. — С. 294—312.
 38. *Петрашенко В.О.* Архітектура поселень у слов'янський та давньоруський час VIII—XIII ст. / М.Ю. Вйдейко, Р.В. Терпиловський, В.О. Петрашенко // *Давні поселення України.* — Київ [Б. в.], 2005. — С. 146.
 39. *Приходько Н.П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н.П. Приходько // *Древнее жилище народов Восточной Европы.* — Москва : Наука, 1975. — С. 245—275.
 40. *Приходько М.* Особливості сільського житла на Поліссі / Микола Приходько // *НТЕ.* — 1970. — № 6. — С. 50—54.
 41. *Радович Р.* Народне житло / Роман Радович // *Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження.* — Київ : Родовід, 1997. — С. 116—133.
 42. *Радович Р.* Традиційне житло українців південного Поділля другої половини XIX — початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами Хмельницької області) / Роман Радович // *Вісник Львівського університету.* — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. — Вып. 45. — С. 437—462. — (Серія історична).
 43. *Раппопорт П.А.* Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // *Археология СССР.* — Ленинград : Наука (Ленинградское отделение), 1975. — 178 с. — (Свод археологических источников. Е1—32).
 44. *Русов А.А.* Описание Черниговской губерніи / А.А. Русов. — Чернигов : Типографія Губернскаго Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с. : ил.
 45. *Сербов И.А.* По Дереговичской области лѣтом 1911 г. / И.А. Сербов // *Поѣздки по Полѣсью 1911 и 1912 года.* — Вильна : Типографія Юсифа Завадзкага, 1914. — С. 1—17.
 46. *Сербов И.А.* Бѣлоруссы-сакуны: Краткій этнографическій очеркъ / И.А. Сербовъ // *Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ.* — Петроградъ : Топографія императорской академіи наукъ, 1915. — Т. ХСIV. — 180 с.
 47. *Сербаў И.А.* Вічынскія паляне. Этнографічны нарыс Беларускага Палесся / И.А. Сербаў. — Минск, 1928. — Ч. I: Матэрыяльная культура.
 48. *Сивак В.* Інтер'єр поліського житла / Василь Сивак // *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження.* — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вып. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 125—166.
 49. *Скуратівський В.Т.* Народне житло в басейні Тетерева / В.Т. Скуратівський // *НТЕ.* — 1974. — № 6. — С. 98—99.
 50. *Таранушенко С.* Постройки украинского Полесья. Хаты, стебки, клуни / Стефан Таранушенко. — Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012. — 84 с.
 51. *Токарев С.А.* Северо-украинская экспедиция 1945 г. / С.А. Токарев // *Институт этнографии. Краткие сообщения.* — 1947. — С. 27—35.
 52. *Толмачевъ И.Н.* Юго-Западный край. Статистическое обозрѣніе. Восточное Польшье / И.Н. Толмачевъ. — Киевъ : Типографія Штаба Киевскаго Военнаго округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
 53. *Чубинский П.П.* Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П.П. Чубинский // *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-*

- Западного отдела. — Санкт-Петербург, 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339—606.
54. Шейнъ П.В. Матеріалы для изученія быта і языка русскаго населенія сѣверо-западнаго края. — Т. 3 / П.В. Шейнъ // Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. — Санкт-Петербург, 1903. — Т. 72. — 535 с.
55. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII—XIX ст.) / П.Г. Юрченко. — Київ : Видавництво Академії архітектури УРСР, 1949. — 64 с. : іл.
56. Dmochowski Z. Sprawozdania z pomiaru inwentaryzacyjnego na terenie pow. Stolinskiego 17.VIII—12.IX.1933 / Zbigniew Dmochowski // Buletyn historii sztuki i kultury. — 1933—34. — R. II. — S. 93—98.
57. Gloger Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce / Zygmunt Gloger. — Warszawa : Druk w Łazarskiego, 1907. — Т. 1. — 192 s.
58. Jeleńska E. Wieś Komarówicze w powiecie Mozyrskim / Emma Jeleńska // Wiśła. — 1891. — Т. 5. — S. 290—331, 479—520.
59. Kolberg O. Chełmskie: Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. — Kraków : W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. — Т. 33. — Cz. 1. — 270 s.
60. Kraszewski J.I. Wspomnienia, Wołyń Polesia i Litwy / Józef Ignacy Kraszewski. — Gdańsk : Copyright by Tower Press, 2000. — 147 s.
61. Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeczyckie: Materiały etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. — Kraków, 1928. — Cz. I: Kultura materialna. — 319 s.

Roman Radovych

SOME PECULIARITIES OF POLISSIA DWELLINGS ESTABLISHING: OUTDOOR WALLS FINISHING, PORCH AND FLOOR BUILDING

The specific of separate components of Polissia house (dart floor — «dolivka», porch — «prysba») are considered in the work. Their types of construction, technological processes both appropriate devices and instruments dedicated for building are analyzed. Especial attention concentrated on peculiarities of dwelling`s outdoor walls decorating.

Keywords: Polissia, dwelling, blockhouse, dirty floor («dolivka»), porch («prysba»), walls, white washing.

Роман Радович

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБОРУДОВАНИЯ ПОЛЕССКОГО ЖИЛИЩА: ВНЕШНЯЯ ОБРАБОТКА СТЕН, СООРУЖЕНИЕ ЗАВАЛИНКИ, ПОЛА

В работе рассмотрено специфику отдельных компонентов полесской избы (пола, завалинки). Проанализировано их конструктивные разновидности, технологические процессы, а также соответственные приспособления и инструменты, связанные с их устройством. Отдельное внимание сконцентрировано на особенностях обработки внешних стен жилища.

Ключевые слова: Полесье, жилище, сруб, пол, завалинка, стены, побелка.